

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.052>

УДК 811.161.2'373

Н. В. ПУРЯЄВА, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: puriajeva123@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>

Р. О. КОЦА, кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

Б. В. БАБЕНЧУК, кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: dana_babenchuk@bigmir.net
<https://orcid.org/0000-0001-8472-3588>

СТУДІЇ З ІСТОРИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ В ІНСТИТУТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

У статті схарактеризовано основні напрямки, здобутки та перспективи історико-лінгвістичних студій у відділі історії української мови за 30 років із моменту його заснування в Інституті української мови НАН України. Виокремлено працю над проблемами українського глото- та діалектогенезу, праслов'янських витоків української мови, історії та структури старослов'янської мови східнослов'янської редакції на матеріалі пам'яток писемності, створених на українській етномовній території впродовж X—XIII ст., історії українського правопису тощо. Особливої уваги надано аналізу трьох генеральних дослідницьких напрямків, над якими відділ продовжує працювати й сьогодні: едиційне лінгвістичне джерелознавство, історична лексикографія (новий проект *Словник української мови другої половини XVII—XVIII ст.*), академічна історія української мови (том *Словотвір*).

Ключові слова: історико-лінгвістичні дослідження, едиційне лінгвістичне джерелознавство, історична лексикографія, історичний словотвір

Цитування: Пуряєва, Н. В., Коца, Р. О., Бабенчук, Б. В. (2021). Студії з історичної лінгвістики в Інституті української мови НАН України. *Українська мова*, 1(81), 52—64. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.052>

1. Вступ

Відділ історії української мови Інституту української мови НАН України було утворено 1991 р. на основі відділу теорії та історії мови Інституту мовознавства АН УРСР. Його очолив член-кореспондент НАН України В. В. Німчук (на посаді впродовж 1991—2017 рр.); із 2017 р. групою історії мови в складі відділу історії української мови та ономастики керує професор П. І. Білоусенко. Новоутворений відділ продовжив розвиток концепцій та ідей попередніх періодів розвитку українського історичного мовознавства та виступив основним координатором історико-лінгвістичних студій у сучасній Україні.

2. Основні напрямки досліджень відділу

Упродовж 30 років у відділі досліджували проблеми українського глотогенезу, східнослов'янської редакції старослов'янської мови; мовної атрибуції найдавніших і найзначущіших пам'яток церковнослов'янської писемності, історії українського правопису тощо. Сьогодні робота триває за трьома основними напрямками: 1) едиційне лінгвістичне джерелознавство; 2) історична лексикографія; 3) історія української мови (словотвір).

Над проблемами українського глотогенезу активно й плідно працював В. В. Німчук. Він присвятив їм кілька великих публікацій, зокрема розділ у колективному виданні *Етнічна та етнокультурна історія України* (Т. 1. Київ, 2005). Учений висловив низку слушних думок щодо походження української мови та її праслов'янські витоки. Зокрема, він категорично заперечив існування структурно одноманітної живої мови східних слов'ян у X—XIII ст. — монолітної давньоруської (давньосхіднослов'янської) мови, носієм якої був єдиний давньоруський народ («канонізована» в радянському історичному мовознавстві концепція О. О. Шахматова). Дослідивши мову пам'яток X—XIII ст., створених на півдні Русі, В. В. Німчук переконливо довів, що їй притаманні риси української мови, більшості її сучасних говорів, і запропонував називати цю лінгвосистему «руськоукраїнською» («українськоруською») мовою.

Крім того, мовознавець вивчав питання українського діалектогенезу та історії діалектного членування української мови, пристаючи до гіпотези про її тричленний характер і дотримуючись думки, що діалектний поділ української мови в його сучасній конфігурації був завершений не пізніше кінця XVII ст.¹

Історію кодифікаційних процесів в українській лінгвістиці викладено в хрестоматії *Історія українського правопису: XVI—XX ст.* (Київ, 2004; упор. В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва), у монографії *Проблеми українського правопису XX — початку XXI ст.* (Київ, 2002) із розлогим історичним екскурсом

¹ Німчук, В. В. (1994). Проблема українського діалектогенезу. У П. Ю. Гриценко (ред.), *Проблеми сучасної ареалогії* (с. 25—47). Київ: Наукова думка.

та в серії статей (про мотиви повернення до української абетки літери *r*), про що йтиметься далі.

З ініціативи В. В. Німчука започатковано вивчення церковно-релігійного (т. зв. конфесійного) стилю в аспекті історії перекладів українською мовою Біблії та богослужбових текстів. Найважливіші віхи цієї історії висвітлені в численних публікаціях В. В. Німчука й Н. В. Пуряєвої, а також у колективній монографії *Das Ukrainische als Kirchensprache. Українська мова в Церквах* (Wien, 2005), що стала результатом спільного з Інститутом славістики Віденського університету українсько-австрійського лінгвістичного проекту.

Велику серію статей, що стосуються історії української мови, її періодизації, найважливіших пам'яток писемності, які засвідчують цей процес, члени відділу підготували до фундаментального академічного видання *Українська мова: енциклопедія* (перше вид. 2000).

3. Едиційне лінгвістичне джерелознавство

Систематична праця над опублікуванням пам'яток писемності української мови розпочалася в Академії наук 1958 р. з постанов IV Міжнародного з'їзду славістів (Москва), який першорядним завданням славістики проголосив формування джерельної бази історичних досліджень слов'янських мов. У 1961 р. започатковано першу в україністиці власне лінгвістичну джерелознавчу серію *Пам'ятки української мови*. Відбір писемних джерел для публікування в цій серії був детермінований потребою повного представлення в джерельному матеріалі: 1) різних хронологічних зрізів розвитку української мовної системи; 2) її географічних (діалектних) варіантів; 3) стильових та жанрових зрізів української літературної мови. Отже, концепція враховувала інтереси розвитку всіх лінгвістичних галузей історичного спрямування, а саме: історії української мови; історичної діалектології та лінгвогеографії; ономастики; історії української літературної мови; історичної лексикографії; історії українського правопису; історичної стилістики тощо.

Із 1961 р. і до сьогодні в серії *Пам'ятки української мови* опубліковано понад 40 томів. Це насамперед пам'ятки ділової писемності; староукраїнські граматичні й лексикографічні праці; художня та гомілетична література; епістолярія і науково-популярна література.

Від 1991 р. едиційні зусилля відділу історії української мови з ініціативи його завідувача В. В. Німчука зосередилися на текстах церковно-релігійної (конфесійної) літератури — насамперед тих церковнослов'янських списках, що засвідчують стан української мови найдавнішого писемного періоду, та українських перекладах Святого Письма.

Ще працюючи над визначенням джерельної бази словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції та проектом хрестоматії української мови X—XVIII ст., що мала стати додатком до академічного багатотомника *Історія української мови* (про це див. далі), В. В. Німчук окреслив коло пам'яток, які заплановано опублікувати в повному обсязі.

Серед них: Реймське Євангеліє XI—XII ст., Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Бучацьке Євангеліє XII—XIII ст., Холмське Євангеліє XIII ст., Четья Мінея 1489 р., Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр., Новий Завіт у перекладі Валентина Негалевського 1581 р. та ін.

На початку XXI ст. побачили світ такі видання: *Євсевієве Євангеліє 1283 року* (2001; підгот. Г. П. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк; відпов. ред. В. В. Німчук), *Добрилове Євангеліє 1164 року* (2012; підгот. Ю. В. Осінчук; відпов. ред. В. В. Німчук), *Бучацьке Євангеліє XII—XIII ст.* (2017; підгот. Ю. В. Осінчук; відпов. ред. В. В. Німчук). Підготовлені для опублікування Четья Мінея 1489 р. (підгот. Г. В. Воронич, В. Б. Задорожний, Л. А. Москаленко), Новий Завіт у перекладі Валентина Негалевського 1581 р. (підгот. Г. Х. Щербатюк, Н. В. Пуряєва).

Першим об'єктом дослідження і публікування із зазначеного списку стало Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр., підготовку до видання якого готувала І. П. Чепіга. Планували опублікувати пам'ятку у двох томах, перший із яких міститиме її факсиміле, другий — метаграфований (транслітерований) текст та ґрунтовне комплексне (кодікологічне, палеографічне, лінгвістичне) наукове дослідження. На жаль, у повному обсязі проєкт реалізувати не вдалося — том із факсиміле, хоч і був цілком підготовлений, не вийшов друком. Видання *Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр.: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик* (Київ, 2001; підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко; наук. ред. В. В. Німчук) до сьогодні є прикладом найдосконалішого едиційного опрацювання давньої пам'ятки.

2015 р. вийшов друком *Псалтир: переклад новою українською літературною мовою П. С. Морачевського (1865)* (підгот. Л. А. Гнатенко; дослід. Л. А. Гнатенко, В. В. Німчука; відп. ред. Л. А. Дубровіна). Унікальність публікації полягає не тільки в тому, що вона впроваджує в україністику майже недоступний сучасним українським дослідникам перший повний переклад цієї біблійної книги новою українською мовою, а й у тому, що відображає редакторські втручання в текст П. Морачевського таких українських мовознавців, як М. Комаров та А. Кримський.

У 1995 р. на основі едиційного досвіду лінгвістів та археографів В. В. Німчук підготував нові, удосконалені *Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції* (Київ, 1995). Ці *Правила* є спробою створення теорії едиційної археографії (її лінгвістичного напрямку). Автор представив відповідну наукову галузь як скоординовану систему методів і прийомів, чітко підпорядкованих окремим науковим і культурним завданням. В. В. Німчук наголосив на потребі хронологічного розширення корпусу джерел X—XX ст. для видання, зокрема на потребі публікування пам'яток XI—XIII ст.

В останні роки об'єктом едиційної уваги став такий жанровий різновид староукраїнської писемності, як Учительні Євангелія — рукописні та друковані збірники ораторсько-проповідницьких творів, що набули

поширення в XVI—XVIII ст. Наразі науковці відділу готують до видання дві пам'ятки: рукописне Решетилівське Євангеліє 1670 р. (підгот. Т. В. Сивокозова) та П'ятигірське Євангеліє 1604 р. (підгот. Б. М. Бабенчук).

Решетилівське Євангеліє 1670 р. (Полтавщина) та П'ятигірське Євангеліє 1604 р. (Київщина) є джерелом цінного матеріалу для вивчення центрально-українських говорів того часу, що згодом лягли в основу новоукраїнської літературної мови. Видання Решетилівського учительного Євангелія 1670 р. актуальне і в контексті іншої наукової проблеми — створення академічного словника української мови другої половини XVII—XVIII ст., про який ітиметься далі.

Співробітники відділу частково повернулися до опублікування староукраїнської мовознавчої спадщини. Підготовлено до друку *Граматику церковнослов'янської мови Якова Блоницького 1761—1763 рр.* (підгот. М. П. Дем'янюк). Пам'ятка науково важлива, оскільки в ній цілком традиційну антично-ренесансну схему опису церковнослов'янської мови Я. Блоницький наповнив новими мовознавчими ідеями (фактично це перша в історії мовознавства спроба об'єднання категорії стану з категорією переходності / неперехідності, спроба виділення структурних класів дієслів тощо). Публікація граматики дасть змогу простежити розвиток граматичного вчення в Україні у XVIII ст. — у період, коли послідовно руйнувалася українська культурна та мовна спадщина.

Окремо відзначимо здійснену у відділі підготовку до видання двох пам'яток староукраїнської ділової писемності другої половини XVII — першої половини XVIII ст.: *Акти Полтавського полкового суду 1668—1740 рр.* (Київ, 2017; підгот. І. П. Чепіга, У. М. Штанденко) та *Акти (протоколи) полтавського полкового суду (1683—1750)* (Київ, 2018; підгот. Л. А. Москаленко). Мова пам'яток виразно засвідчує процес зближення книжного й народно-розмовного варіантів української мови, уможливує докладне дослідження одного з часових і просторових зрізів української мови в різностильових виявах (від офіційно-ділового до побутово-розмовного), є джерелом староукраїнської лексики різноманітних лексико-семантичних груп тощо.

IV Міжнародний з'їзд славістів (Москва, 1958) окреслив іще одне важливе завдання — вивчення пам'яток старослов'янської мови різних слов'янських редакцій. Відділ історії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (разом з Інститутом російської мови АН РСФСР та Інститутом білоруської мови АН БРСР) розпочав роботу над укладанням картотеки словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції. В. В. Німчук визначив реєстр джерел словника, куди ввійшло понад 80 старослов'янських текстів, на яких відчутно позначився вплив живого мовлення півдня Київської Русі. Розписано на картки близько 30 джерел (картотека зберігається в групі історії української мови). На жаль, працю над словником старослов'янської мови східнослов'янської редакції в 90-х рр. XX ст. було зупинено (через брак коштів і відповідного приміщення для картотеки), проте безпосереднє ознайомлення з джерелами дало дослідникам неоціненний мовний матеріал, який використано для написання акаде-

мічної *Історії української мови*, та можливість аргументовано й переконливо продовжити історичну перспективу української мови до IX ст., — часу постання перших старослов'янських писемних джерел.

2008 р. побачила світ колективна монографія *Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток X—XIII ст.* (автори: Г. П. Арполенко, З. Г. Козирева, Г. І. Лиса, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк), у якій викладено історію формування іменника, займенника, дієслова, прислівника у старослов'янській мові східнослов'янської (української) редакції XI—XIII ст. в аспекті відбиття в текстах живого мовлення зазначеної доби. З'ясовано особливості формування морфологічних категорій досліджених частин мови (роду, числа, відмінка, особи, часу), проаналізовано зміну засобів їх вираження. Акцентовано на особливостях функціонування дієприкметників у старослов'янській мові, описано способи їх творення та відмінювання, визначено витоки утворення дієприслівника як нової дієслівної форми.

4. Історична лексикографія

Створення історичного словника української мови в усі часи було одним із пріоритетних завдань лінгвістів-істориків. Засади картотеки такого словника були закладені ще 1918 р. в новоствореній Всеукраїнській академії наук. У 50-х рр. XX ст. історико-лексикографічна діяльність зосередилася у Львові, де під орудою Л. Л. Гумецької почала формуватися львівська лексикографічна школа, найвизначнішими здобутками якої в галузі історичної лексикографії стали *Словник української мови XIV—XV ст.* (1977—1978, т. I—II) та *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.* (1994—2017, вип. 1—17).

Однак лексикографічною лакуною залишився період, який безпосередньо передував утворенню нової української літературної мови на народній основі та замикав староукраїнську епоху, — друга половина XVII—XVIII ст. Цей період досить цікавий з огляду, по-перше, на потребу повного лексикографічного представлення української мови середнього (староукраїнського) періоду, який без цього значного фрагмента буде незавершеним, а по-друге — через його малодослідженість, спричинену усталеною в мовознавстві і значною мірою справедливою думкою про те, що зазначена епоха була часом занепаду і стагнації української мови.

Саме тому 2019 р. у групі історії української мови з ініціативи директора Інституту української мови НАН України П. Ю. Гриценка розпочато підготовчу роботу над фундаментальним академічним проектом *Словник української мови другої половини XVII—XVIII ст.* Для опрацювання концептуальних і методологічних засад майбутнього словника засновано систематичний науковий семінар *Українська лінгвістична медієвістика*, у роботі якого беруть участь лінгвісти-історики з різних навчальних закладів України та інститутів НАН України. Для оприлюднення результатів роботи семінару 2021 р. започатковано періодичне видання *Українська лінгвістична медієвістика*.

Основним завданням *Словника української мови другої половини XVII—XVIII ст.* є опис мови пам'яток української писемності цього періоду — як друкованих, так і рукописних. Словник вичерпно представить лексичну систему української мови на таких зрізах: 1) різні варіанти писемної мови: слов'яноруська // проста, а також народнорозмовний компонент у них; 2) жанрові різновиди писемності (художні тексти (поезія, проза, драматургія), наукові (науково-популярні, науково-практичні, зокрема історіографічні, географічні, природознавчі, богословські), навчальні (букварі, граматики), церковно-релігійні (проповіді, учительна, ораторська проза, полемічна, катехитична, паралітургійна, агіографічна література), ділова писемність (юридичні та законодавчі акти, гетьманські універсали та ін.), епістолярія та мемуаристика, староукраїнські лексикографічні й граматичні праці); 3) територіальні варіанти писемної мови (видання основних українських друкарень, ділова писемність основних канцелярій тощо); 4) твори найвидатніших авторів. Укладений учасниками семінару попередній орієнтовний список джерел словника охоплює близько 1000 писемних джерел різних стилів і жанрів.

Розпочато роботу над написанням теоретико-методологічної монографії *Словник української мови другої половини XVII—XVIII ст. Проспект*, у якій заплановано розв'язати такі проблеми: поняття історичного словника, специфіка розвитку історичної лексикографії слов'янських, зокрема української, мов і сучасний досвід історичної лексикографії, що спирається на новітні лінгвістичні технології, насамперед електронний корпус текстів. Тут же буде сформульовано завдання нового словника, обґрунтовано його хронологічні межі; викладено детальну інструкцію з укладання словникових статей, схарактеризовано типи лексикографічної інформації, які вони міститимуть, окреслено зонну структуру словникової статті, розподіл інформації за зонами й технічні способи її подання у словнику. Також буде представлено повні зразки словникових статей, укладені на основі диференційної вибірки лексичного матеріалу з джерел різних жанрів і стилів тогочасної української писемності. Окремим розділом проспекту стане повний показчик текстових джерел словника.

2003 р. здійснено ще один історико-лексикографічний проєкт — підготування і публікування так і не виданих раніше *Матеріалів до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст.*² Є. Тимченка. Над ним працювали В. В. Німчук і Г. І. Лиса. Більшу частину вокабул, залишених у машинописі Є. Тимченка без лексикографічних коментарів і тлумачень, В. В. Німчук доповнив; видавці впорядкували цитатний матеріал, уніфікували систему спеціальних позначок, прийнятих у словнику.

² Тимченко, Є. (2003). *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV—XVIII ст.: у 2 кн.* (В. В. Німчук, Г. І. Лиса, упор.). НАН України, Українська вільна академія наук у США. Київ — Нью-Йорк.

5. Академічна історія української мови

У 70-х рр. ХХ ст. в Інституті мовознавства АН УРСР було розроблено проект фундаментальної академічної історії української мови (автор проекту — проф. В. В. Німчук). Відповідно до проекту, праця мала б охоплювати такі томи: 1. Фонетика; 2. Акцентологія; 3. Морфологія; 4. Синтаксис; 5. Словотвір; 6. Лексика; 7. Фразеологія; 8. Антропонімія; 9. Топонімія; 10. Історія літературної мови; 11. Походження української мови. Завершальним томом *Історії* повинна була стати хрестоматія давніх текстів як один із найефективніших способів представлення динаміки розвитку мови від найдавніших часів за такими хронологічними періодами: Х—ХІІІ, ХІV—ХV, ХVІ—ХVІІ, ХVІІІ ст.

У такому форматі цей проект тоді не був зреалізований, проте опублікована протягом 1978—1983 рр. чотиритомна *Історія української мови*³ і сьогодні є найгрунтовнішим дослідженням складного процесу формування та розвитку основних структурних рівнів української мови — фонологія, морфологія, лексика (зокрема ономастика) і фразеологія, синтаксис. У ньому синтезовано досягнення не лише східнослов'янського мовознавства, а й славістики загалом. Це вможливило розширення меж історичної перспективи розвитку системи української мови до праслов'янського і навіть індоєвропейського періоду. З іншого боку, широкі свідчення українських діалектів та пам'яток, систематизовані в *Історії*, стали помітним внеском у вивчення праслов'янської мови. Залучення до аналізу безпрецедентно широкого кола писемних пам'яток різної жанрово-стильової належності, а також свідчень українських говорів дало змогу авторам праці простежити процеси розвитку основних системних рівнів української мови, схарактеризувати явища сучасної української мови в діахронному аспекті.

У 2015 р. як додаток до чотиритомника опубліковано *Хрестоматію з історії української мови Х—ХІІІ ст.* (упор. В. В. Німчук), що містить уривки з близько 60 пам'яток давньоруської та церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції (епіграфіка, церковно-релігійна, юридична література, літописні зводи, князівські договори та ін.), які походять з української етномовної території та засвідчують стан і динаміку розвитку української мови найдавнішого писемного періоду. Це найповніше в історії українського мовознавства хрестоматійне видання текстів, яке вичерпно окреслює джерельну базу українських історико-мовних студій

³ Грищенко, А. П., Лукінова, Т. Б., Німчук, В. В., Русанівський, В. М., Бевзенко, С. П., Самійленко, С. П. (1978). *Історія української мови. Морфологія.* (В. В. Німчук, ред.). Київ: Наукова думка; Жовтобрюх, М. А., Скляренко, В. Г., Русанівський, В. М. (1979). *Історія української мови. Фонетика.* (В. В. Німчук, ред.). Київ: Наукова думка; Арполенко, Г. П., Грищенко, А. П., Німчук, В. В., Русанівський, В. М., Щербатюк, Г. Х. (1983). *Історія української мови. Синтаксис.* (А. П. Грищенко, ред.). Київ: Наукова думка; Винник, В. О., Горобець, В. Й., Карпова, В. Л., Масенко, Л. Т., Німчук, В. В., Паламарчук, Л. С., Передрієнко, В. А., Русанівський, В. М., Чепіга, І. П., Чучка, П. П. (1983). *Історія української мови. Лексика і фразеологія.* (В. М. Русанівський, ред.). Київ: Наукова думка.

відповідного періоду. Особлива цінність праці полягає в тому, що вона містить уривки з великої кількості досі неопублікованих манускриптів, які зберігаються в закордонних книгозбірнях (переважно Росія), і тому є недоступними для українських користувачів.

6. Історичний словотвір

На початку XXI ст. у відділі розпочато систематичну роботу над вивченням динаміки словотвірної системи української мови, що не ввійшла до академічної *Історії української мови*. Видання п'ятого тому в серії *Історія української мови. Словотвір* було навіть передбачено Державною програмою розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР, прийнятою постановою Ради Міністрів УРСР № 41 від 12 лютого 1991 р. Науковці зосередилися насамперед на дослідженні іменника та прикметника.

В українській лінгвістиці не було досліджень узагальнювального характеру про історію формування, становлення та функціонування різних словотвірних типів і моделей прикметникової та іменникової дериваційних систем, що й зумовлювало актуальність запланованих студій. Основну увагу мали зосередити на визначенні та аналізі арсеналу дериваційних засобів у ділянці іменникового та прикметникового словотворення, їхнього функціонального обсягу, сполучуваності з різними типами основ, ступеня використання для вираження певної словотвірної семантики, дистрибуції на різних етапах розвитку української мови.

На підготовчому етапі створено проспекти історико-дериватологічних студій іменника й прикметника: П. І. Білоусенко, В. В. Німчук *Історія української мови. Словотвір. Ч. I: Іменник (проспект)* (Запоріжжя — Київ, 2013); Л. М. Костич, Р. О. Коца, В. В. Німчук *Історія української мови. Словотвір. Ч. II: Прикметник (проспект)* (Київ, 2016). У проспектах викладено план вивчення словотворення відповідних частин мови від праслов'янського періоду до сучасності. Основну увагу зосереджено на концептуальних засадах дослідження: напрямку пошуків, виробленні принципів аналізу мовних фактів, репрезентації ілюстративного матеріалу, розмежуванні етимологічного й словотвірного аналізу.

Опис історичного словотворення різних частин мови потребував докладного опрацювання не лише лексикографічних праць, що відображали лексику всіх часових зрізів функціонування української мови, а й великої кількості пам'яток різних стилів і жанрів, систематизації та опису дібраного фактичного матеріалу. Так, словотвірна система іменника від найдавніших часів характеризується величезною кількістю формантів і здебільшого значним потенціалом лексико-семантичних груп твірних слів, до яких вони приєднувалися. Виявилося, що навіть підготування узагальнювальної праці з історичного словотвору самого тільки іменника потребує серйозної попередньої роботи, спрямованої на докладне вивчення окремих фрагментів дериваційної системи цієї частини мови.

З огляду на це у 2004 р. з ініціативи директора Інституту української мови НАН України чл.-кор. НАН України В. В. Німчука при Запорізькому

національному університеті було створено Південноукраїнський науковий історико-дериватологічний центр, який співпрацював із відділом історії української мови Інституту української мови. Дослідники поставили за мету простежити та описати динаміку афіксальної деривації іменних частин мови, а здобутки досліджень опублікувати в серії монографій під загальною назвою *Нариси з історії українського словотворення*.

У зазначеній серії побачили світ такі праці: П. І. Білоусенко, В. В. Німчук *Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця)* (Запоріжжя, 2002); П. І. Білоусенко, В. В. Німчук *Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)* (Запоріжжя, 2009); У. М. Штанденко *Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV—XVIII ст.* (Київ, 2003); Р. О. Коца *Формування префіксальної та конфіксальної систем прикметника української мови (XI—XX ст.)* (Київ, 2017); В. М. Ліпич *Нариси з історії українського словотворення (компаративно-суфіксальна деривація іменників української мови XI—XVIII ст.)* (Донецьк, 2007); В. М. Ліпич, Н. М. Правда *Нариси з історії українського словотворення (компаративно-суфіксальна деривація іменників)* (Бердянськ, 2016); П. І. Білоусенко *Нариси з історії українського словотворення: суфікси -чина (-щина)* (Б. м., 2020). У 2010 р. опубліковано колективну працю *Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)* (автори: П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стівбур).

У Південноукраїнському історико-дериватологічному центрі не оминули увагою і вивчення словотворення іменників *pluralia tantum*. За результатами цих студій буде опубліковано монографію в згаданій серії нарисів. Її автори П. І. Білоусенко, Л. П. Бойко, А. Л. Тернова кваліфікують словотвірну систему іменників *pluralia tantum* як окрему підсистему словотвірної системи українського іменника.

Зуважмо, що за основну одиницю студій в усіх названих працях прийнято лексико-словотвірний тип, який характеризується спільною твірною основою, тотожним суфіксом і спільним лексико-словотвірним значенням, тобто словотвірним значенням. Дотримання єдиних засад аналізу дасть змогу вперше в українському мовознавстві на широкому фактичному матеріалі системно дослідити суфіксальний словотвір іменника впродовж усієї писемної історії української мови. Виникнення нових у структурному аспекті слів, зміна характеру словотвірних зв'язків формантів із твірними основами різних типів, зростання чи спадання продуктивності словотворчих формантів, розширення чи звуження семантики афіксів — ці та інші факти, вивчені в контексті системи, дадуть змогу пояснити причини й умови мовних змін як наслідок реагування системи на зміни в суспільно-політичному, економічному житті народу, як фактору тиску системи на характер змін її елементів, тобто перейти від ілюстративного до пояснювального мовознавства.

Дослідження словотвірної системи в її історичному розвитку неможливе без попереднього аналізу історії та особливостей розвитку окремих афіксів. Лінгвісти вивчили прикметникові форманти не тільки на окремих

синхронних зрізах (В. М. Ожоган — суфіксація відносних прикметників XVI—XVII ст.), але й у широкій хронологічній перспективі: Л. М. Костич (суфіксація якісних прикметників), В. М. Васильченко (мотиваційні відношення в системі відносних прикметників), І. Т. Вербовська (дериваційна синонімія та варіативність прикметників), А. А. Дем'янюк (староукраїнські композити), Н. П. Русаченко (іменний словотвір XVI—XVIII ст.) та ін.

Однак варто наголосити на тому, що основну увагу українські мовознавці зосередили на вивченні історії формування суфіксальної системи українського прикметника; дослідження ж префіксальної системи, а особливо конфіксальної, мало фрагментарний характер. Значна частина прикметникових префіксів і конфіксів, використаних у словотворі прикметників, їхній функціональний потенціал, сполучуваність із різними типами основ, ступінь активності використання для вираження певної словотвірної семантики, їхня дистрибуція на різних етапах розвитку української мови залишилися поза увагою мовознавців. Саме це й зумовило написання дослідження узагальнювального характеру про історію формування, становлення та функціонування префіксальних і конфіксальних похідних прикметників на всіх етапах розвитку української мови, яке було надруковано у 2017 р. під назвою *Формування префіксальної та конфіксальної систем прикметника української мови (XI—XX ст.)* (автор — Р. О. Коца).

Складні прикметники охоплюють значну частину лексики сучасної української літературної мови. Вони мають цілком очевидні та специфічні семантико-структурні ознаки, певні своєрідні умови й особливості функціонування. Тому опис словотвірної системи прикметника в її історичному розвитку не може бути представлений без цього її вагомого складника. Вивчення динаміки лексико-словотвірних типів складних прикметників перебуває на стадії завершення: на сьогодні опубліковано низку статей, де розв'язано різноаспектні проблеми історичного прикметникового композитотворення; всебічний аналіз динаміки складних прикметників на основі поєднання трьох основних принципів дослідження композиції (формальний, словотвірний та семантичний) представлено в монографії *Динаміка лексико-словотвірних типів складних прикметників в українській мові* (Коца Р. О., 2021).

Ще одним перспективним напрямком роботи відділу стало написання монографії *Історія української мови. Словотвір: дієслівна префіксація* (дослідники М. П. Дем'янюк, У. М. Штанденко), де описано багаторівневу семантику й функціонування префіксального дієслова української мови в діячності починаючи від праслов'янського періоду. На матеріалі, зібраному в писемних пам'ятках української мови, простежено еволюцію функцій певних префіксів та їхніх значень, які вони надають дієслову у процесі словотворення; встановлено закономірності сполучуваності визначених префіксів із мотиваційним дієсловом; досліджено словотвірні типи префіксальних дієслів з урахуванням семантики мотиваційного й мотивованого дієслів, з'ясовано семантичні відношення і взаємозв'язки між різними префіксами, визначено ступені продуктивності певного словотвірного типу в різні періоди розвитку української мови.

У перспективі роботи відділу — праця *Історія української мови. Словотвір. Частина I*, у якій буде узагальнено напрацьований матеріал, зведено його в одне комплексне й системне дослідження, що в повному обсязі представлятиме історію формування, становлення та функціонування різних словотвірних типів іменника, прикметника, займенника та прислівника від праслов'янської доби до кінця XX ст. Вона стане першим в українському мовознавстві комплексним історико-лінгвістичним дослідженням дериваційної системи української мови на матеріалі значного хронологічного й жанрово-стилістичного діапазону пам'яток писемності та доповнить фундаментальну чотирирічну академічну працю *Історія української мови*.

7. Висновки

Відділ історії української мови Інституту української мови НАН України, утворений у 1990-х рр., продовжив розробляти ті основні дослідницькі напрямки, над якими в українському історико-лінгвістичному мовознавстві працювали з кінця XIX і протягом XX ст.: проблеми українського глотогенезу, історія церковнослов'янської мови східнослов'янської (української) редакції, лінгвістичне едиційне джерелознавство, динаміка мовних підсистем. Важливою новацією стало повернення до студій з історичної лексикографії, що були започатковані Всеукраїнською академією наук у 1920-х рр. та свого часу разом з історичною лексичною картою перенесені до Львова.

Сьогодні нову актуальну проблематику відділ формує з позицій усвідомлення особливої ролі академічних історико-лінгвістичних досліджень для обґрунтованого визначення стратегії сучасної мовної політики в державі, необхідного формування її ідеологічних принципів, справедливого регулювання мовної ситуації та досягнення балансу в мовних відносинах, насамперед тих, що мають конфліктний чи суперницький характер.

Статтю отримано 07.06.2021

Статтю схвалено 12.01.2022

Nataliia Puriaieva, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: puriajeval23@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology,
Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: rgomonai@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

Bohdana Babenchuk, Candidate of Sciences in Philology,
Junior Researcher in the Department of History of Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: dana_babenchuk@bigmir.net
<https://orcid.org/0000-0001-8472-3588>

**STUDIES IN HISTORICAL LINGUISTICS
AT THE INSTITUTE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE**

This article analyzes major directions, achievements, and prospects of studies in historical linguistics accomplished by the department of the history of Ukrainian of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine within 30 years since its foundation. The department has focused on the Ukrainian glotogenesis and dialectogenesis and their Proto-Slavic origins, the history and structure of Church Slavonic in its East Slavic recension as attested in Old Ukrainian records and used on the Ukrainian ethnolinguistic territory in the 10th—13th centuries, and the history of the Ukrainian orthography. At the moment, three general research areas are in the center of scholarly interests, which are editorial studies of linguistic sources, historical lexicography, and the academic history of Ukrainian. Together with the historians of language working at different Ukrainian educational institutions and research centers, the department continues publishing the book series *Ukrainian Written Records* of the 11th—13th centuries.

In 2019, the department coordinated a scientific seminar series dealing with the historical and lexicographic project *Dictionary of the Ukrainian Language of the Late 17th—18th Century*. It starts working on a monograph to present theoretical and methodological principles of the dictionary compilation. Together with the South Ukrainian Historical Word Formation Center (founded in 2004, Zaporizhzhia), the department is working on the 5th volume of the academic book *A History of the Ukrainian Language. Word Formation* containing a generalized study of word formation of the nominative elements of Ukrainian.

Keywords: historical and linguistic research, editorial studies of linguistic sources, historical lexicography, historical word formation